

KUDDÛSÎ DİVANINDA İBADET¹

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe FARSAKOĞLU EROĞLU²

ÖZET

Kuddûsî Ahmed Efendi 1769-1849 yılları arasında yaşamış, hayatının temel düsturu aşk, tevâzu ve zikir olan irfân sahibi bir mutasavvıftır. Kaynakların verdiği bilgilere göre babası İbrahim Efendi Maraş'ta yaşarken Niğde'nin Bor kasabasına taşınmış ve Kuddûsî Bor'da dünyaya gelmiştir. Kuddûsî, önce Nakşibendiyye tarikatından sonra Kâdiriyye tarikatından feyzalmakla birlikte tarikat taassubu olmayan bir Kâdirî şeyhidir. O, hacimli eserlerinden biri olan divanında, gidilen yoldan ziyade nasıl gidildiğine dikkat çekerek, insanın dünyaya geliş amacının Allah'ın rızâsını kazanmak olduğunu söylemiştir.

Allah'ın rızâsını kazanma yollarından biri de ibadet etmektir. Fakat Kuddûsî'nin ibadetle kastettiği, şekle indirgenmiş bir ibadet anlayışı değildir. Onda ibadet konusundaki en temel husus samimiyettir. Ona göre kişi davranışlarında ibadetlerinde samimi değilse boşuna yorulmaktadır. Ayrıca, ibadet şekilden ibaret kalmamalı, Müslüman bütün varlığı ve iyi niyetiyle ibadet yapmalı ve yaptığı ibadetler kişide manevî terakkiye vesile olmalıdır.

Biz çalışmamızda Kuddûsî divanındaki ibadet anlayışını inceleyeceğiz. Bilindiği gibi ibadet, kulun Allah'a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri olarak tanımlanmakta, ayrıca bütün dinlerde bulunmakta ve belli bir sistematik içerisinde Allah'a yönelmeyi ve sadece ona has kılarak bazı ritüelleri yapmayı ifade etmektedir.

Bu çalışmada Kuddûsî divanında ibadeti nasıl tanımlamış ve ne şekilde ele almış vb. sorular onun divanındaki şiirler incelenerek cevaplanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Kuddûsî, Divan, İbadet.

¹ Bu makale 23-24 Kasım 2018 tarihlerinde Kahramanmaraş'ta düzenlenen "Uluslararası Maraşîzâde Ahmed Kuddûsî ve Kadirîlik Sempozyumu"nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.
afarsakoglu1@gmail.com

WORSHIPING IN THE DIVAN OF KUDDŪSÎ

ABSTRACT

Kuddûsî Ahmed Efendi, who lived between the years of 1769 and 1849, is a wise sufi whose main principle of life is divine love, humbleness, and dhikr. According to the sources, his father İbrahim Efendi moved to the town of Bor in Niğde from Maraş and Kuddûsî was born in Bor. Although having interested in the naqshbandi and then the qadiri sects, Kuddûsî is a qadiri sheikh who is not affiliated to any sects. In his divan, which is one of the voluminous works of his, he draws attention to how to proceed in the path, rather than the path itself taken, and argues that the purpose of man's coming to the world is to earn Allah's blessing.

One of the ways to earn the blessing of Allah is to worship. But it is not a conception of worship, which is reduced to the form that Kuddûsî means by worship. The most basic issue about worshiping in his deed is sincerity. According to him, one is wasting his time if he is not sincere in his worship. In addition, worship should not consist of form only, Muslims should worship with all their existence and good intentions, and worship should be instrumental in spiritual advancement of the worshiper.

In our study, we will examine the concept of worshiping in the Divan of Kuddûsî. As it is known, worshiping is defined as feelings, thoughts and behaviors manifesting the love, respect and loyalty of the creature to Allah, and is also found in all religions and refers to fulfilling certain rituals by appealing to Allah in a certain system and making this deed unique to him. In this study, questions such as how does Kuddûsî define and explain worshiping in his Divan? etc. are tried to be examined and answered.

Keywords: Literature, Kuddûsî, Divan, Worshiping.

GİRİŞ

Kuddûsî Ahmed Efendi, 1769-1849 yılları arasında yaşamıştır. İlâhî aşkı kendisine yaşam amacı olarak belirleyip Mevlâ'nın zikriyle dilini, aşkıyla gönlünü süslemiştir. O, Kâdiri şeyhi olmakla birlikte, Nakşibendiyye tarikatından da beslenmiş ve

Yok ayrı gayrı evliyânın yolları Hak cümlesi

Hem Halvetî hem Celvetî hem Kâdirî hem Nakşîyem (494-
G457/3)³

diyerek tarikat taassubunun bulunmadığını ifade etmiştir. Kuddûsî'nin şiirlerinin belki de en büyük özelliği ilâhî aşk neşvesinin son derece samimi bir üslupla dile getirilmiş olmasıdır. Bu samimi ifadelerin sonucu olarak onun şiirleri okunurken onunla sohbet ediyormuş duygusuna kapılmak doğaldır. Divanında, sadece dervişlerine değil bütün insanlara pek çok hususta önemli nasihatlerde bulunmuş, söylemek istediklerini net bir şekilde söylemiştir.

³ Bu çalışmada Prof. Dr. Ahmet DOĞAN'ın Akçağ Yayınlarından çıkan "Kuddûsî Divanı" adlı eserinin 2. baskısı kullanılmıştır. Şiir örnekleri alınırken alıntı yapılan beyitin sonunda önce sayfa numarası, sonra şiir numarası sonra ise beyit numarası verilmiştir. Ayrıca kaside "K", gazel "G" harfiyle gösterilmiştir.

Divanında en çok ele aldığı konu zikirdir. O, Allah'ı zikretmek için bir şeyhe bağlanma zorunluluğunun olmadığını, Allah'ı zikretmek isteyenlere kendisinin izin verdiğini söylemektedir. Özellikle kelime-i tevhîd zikrini tavsiye etmekte, Hz. Peygamber'in de onu tavsiye ettiğini söylemektedir.

Kuddûsî Ahmed Efendi'nin divanında ele aldığı konulardan biri, zikri de kapsamına alan ibadettir. İbadet sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelmekte, dinî bir terim olarak insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, onun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır (Sinanoğlu, 1999: 233). İbadetler, dinin özünü teşkil eden iman esaslarından sonra dinde ikinci önemli halkayı oluşturur. Kur'ân'da başta namaz, ardından zekât, hac ve oruç olmak üzere temel ibadetler sıkça hatırlatılıp emredilir (Koca, 1999:241).

Sufiler ise ibadet kavramını biraz daha geniş çerçevede değerlendirmişlerdir. İbadetlerin daha çok bâtinî özellikleri, ruhu ve özü üzerinde duran sûfiler bunlardan başka ihlâs, huşû, Allah sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini; sabır, şükür, tevâzu, cömertlik, af, merhamet gibi ahlâk esaslarını; kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve sonuçta insanı Allah'a yaklaştıran her türlü iyi halleri ve davranışları ibadet sayarlar. Tasavvufta ibadet kavramının bu kapsamlı anlamı “ubûdiyyet” kelimesiyle ifade edilmiştir (Uludağ, 1999:247).

Kuddûsî divanında ibadet kavramı hem Kur'ânî boyutuyla hem de tasavvuftaki boyutuyla ele alınmıştır. Kuddûsî, namazı cemaatle kılmanın faziletinden, hacca helal malla gitmenin gerekliliğine, orucu bütün varlığıyla tutmanın güzelliğinden, zekât vermenin önemine vurgu yaparken, diğer taraftan da ibadetlerdeki samimiyete, ihlâsa dikkat çekmektedir. Ona göre ibadet, zühd, takva hoştur, fakat bunların kabul şartı çıkar gözetmeden, sadece Allah rızası için yapılmış olmasıdır.

İbâdet zühd ü takvâ hoş güzel gerçi velâkin

Kâbul itmez Hudâ anlarda ihlâs bulmayınca (223-G4/3)

Âbidin ağlamaktan murâd ettiği cennetmiş, ey âşık sana ücret istemek yakışmaz, sen hiçbir karşılık gözetmeden ağla.

Murâdı ağlamaktan âbidin cennet imiş ancak

Yaraşmaz âşıka ücret hemân sen rây-gân ağla (238-G28/8)

Beyitlerde de görüldüğü gibi Kuddûsî divanında davranış ve ibadet konusunda en çok dikkat çekilen husus ibadetin samimiyetle ve karşılık beklenmeden yapılması, hasbî olmasıdır. Ayrıca Kuddûsî bütün ibadetlerin özünün kelime-i tevhid zikri olduğunu söylemekte, şeyhten özel bir izne ihtiyaç duyulmadan, imkan olmadığı zamanlarda abdestli olma şartı aranmadan, samimiyetle hissederek vahdetin uçsuz bucaksız ikliminde kelime-i tevhidle seyrân edilmesini hararetle tavsiye etmektedir.

Amelin rûhı çün ihlâs ansız olur bilgi hebâ
Nâsı müflis iden ancak nâs ile ülfetidir (659-739/7)

Eyle tevhîde devâm âbdestli âbdestsiz dahi
İdüb istiğfârı yüz kez tevbe suyu ile yun (606-651/8)

Kuddûsî, kendisinin de ana rahminden itibaren ilâhî aşkla coşup seksen iki yıl gece gündüz Allah'ı zikrettiğini ifade etmektedir.

Ana rahminde senin ışıqla feryâd eyleyüb
Seksen iki yıl seni zikir itmişem subh u mesa (272-G87/4)

Dolayısıyla Kuddûsî'de zikir; bir yaşam tarzıdır, hayatın anlamı, varlığın yaradılış amacıdır. Kuddûsî kainattaki her varlıkla birlikte yaratıcısını zikrederek yaratılışının sırlı amacını gerçekleştirme gayretini gösterir.

1. KUDDÛSÎ AHMED EFENDİ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

Kuddûsî Ahmed Efendi otobiyografisini divanında çok derli toplu, müstakil şiirler halinde veren mutasavvıf şairlerden biridir. Biz de çalışmamızda onun hayatıyla ilgili ansiklopedik genel bir bilgi verdikten sonra hayatını anlattığı şiirlerinden birini örnek olarak vereceğiz.

1.1. Hayatı

11 Rebülevvel 1183'te (15 Temmuz 1769) Niğde'nin Bor ilçesinde doğdu. Maraş'tan Niğde'ye göç eden Nakşibendî şeyhi ulemâdan Hacı İbrâhim Efendi'nin oğludur. Dinî bilgileri babasından alan ve kendisine intisap eden Kuddûsî, 1786 yılında babası vefât edince Bor'dan ayrılarak Turhal, Erzincan, Kayseri gibi şehirleri dolaştı. Buralardaki meşâyihle görüştü. Daha sonra Şam'a ve Mısır'a, oradan Hicaz'a geçti. On yedi yıl Mekke'de ikamet etti.

1807 ve 1810 Osmanlı-Rus savaşına katıldı ve Balkan cephesinde bulundu. Mar'aşîzâde ve Kuddûsî Baba olarak da tanınan Şeyh Ahmed, Allah'ın Kuddûs ismine mazhar olduğu veya bu ismin mazharı olmayı umduğu için şiirlerinde Kuddûsî mahlasını kullandığını söyler. XIX. yüzyılda Anadolu'da yetişen şair mutasavvıfların en önemlilerinden olan Kuddûsî şiirlerinde yer yer hayatı ve çektiği eziyetlerle bulunduğu yerler hakkında bilgi verir (Uludağ, 2002:315-316; Ünver, 2003:130-141).⁴

Aşağıda verilen şiir örneği Kuddûsî Ahmed Efendi'nin hayatını anlattığı şiirlerden biridir. O divanında bazı beyitlerde hayatının doğumundan önceki kısmı ile ilgili de bilgi vermektedir.

⁴ Hayatı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ali Tenik, Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış doktora tezi, Ankara-2007, s. 26-38;

Bu beyitlerden birinde o, henüz ana rahmindeyken tevhid zikrine başladığını ve bunu ömrünce devam ettirdiğini söylemektedir.

Ana rahminde itmişem anı tevhîd ü takdîs men

Geçirdim ömrümü zikriyle anın oluban zâkir (673-762/6)

Halimi ve çocukluğumdan bu yana başıma gelenleri sevdiklerime anlatayım.

Hikâyet eyleyim ahvâlîmi fi'l-cümle yârâna

Sabâvetden berü başa geleni diyem ihvana (150-4/1)

Allah'ın aşkı çocukken gönlüme gelirdi ve yüreğim gece gündüz aşk ateşiyle yanardı.

Sabî iken gelürdi gönlüme âsârı ışıkm pes

Yanar idi yüreğim gice gündüz nâr-ı sûzânıma (150-4/2)

Babam Allah'ı zikretmeme icâzet verdi ve ben hayattayken gece ve gündüz zikre çalış, Allah'ı o kadar çok zikret ki mest olasın ve münâfıklar senin için bu ya delidir ya da gösterişçi bir riyâkardır desinler dedi.

Peder merhûm icâzet virdi zikrullahâ pes bana

Didi çalış hemân ben sağ iken tevhîd-i Yezdâna (150-4/3)

Şu kez çok eyle kim zikri olasın mest-i lâ-ya'kıl

Münâfıklar disünler yâ mürâ'îdür yâ dîvâne (150-4/4)

Babam, ben on sekiz yaşındayken vefat etti ve onun vefatı beni derinden sarstı. Böyle sıkıntılı bir haldeyken Hz. Peygamber'in aşkı beni sardı ve onu ziyaret edebilmek için bana fırsat ver diye Allah'a yakardım. Allah bana yol açtı Hicaz'da bir yıl kaldım, sonra Anadolu'ya gelip tekrar Hicaz'a gittim.

Vefât itdi peder ben on sekiz yaşında iken bil

Karârım kalmadı hîç başladım pes âh u efgâne (150-4/5)

Resûlîn ışıkm düşüb gönlüme Hakka niyâz itdim

Didim aç yâ İlâhî yol varam ol fahr-ı ekvâne (150-4/6)

Kabûl itdi du'âmı bir sene oldum mücâvir hem

Gelüb Rûma yine gitdim o şâhlar şâhı sultâna (150-4/7)

Mecâzî aşka tutuldum, pervâne gibi kendimi güzellerin mumuna atardım ve mecâzî aşk beni gözden düşürdü.

Mecâzî ışka oldum mübtelâ kalmadı hîç sabrım

Hevâlandı düşüb dîvâne gönlüm hubb-ı nisvâna (150-4/8)

Beni rüsvâ-yı âlem eyledi ışk-ı mecâzî pes

Atardım kendimi pervâne-âsâ şem'-i hûbâna (150-4/9)

Çok evlendim ve çok çocuğum oldu, bunlardan bazıları bana yâr oldu bazıları ise yabancı gibi oldu. Bazısı vefat etti bazısı yaşadı. Vefat edenler bana yürek yangını, yaşayanlar üzüntü sebebi oldular.

Tezevvüc eyledim çok zen toğırdılar nice evlâd

Kimisi oldı yâr bana kimisi oldı bigâne (151-4/10)

Kimisi gitdi ukbâya kimisi kaldı anların

Kalanlar oldılar fitne gidenler düşürdi ahzâna (151-4/11)

Bu beyitleri bin iki yüz kırk altıda Şa'bân ayının yarısında yazdım.

Sene bin iki yüz kırk altıda yazdım bu ebyâtı

İrişirdi Hudâ fazlıyla nısf-ı mâh-ı Şa'bâna (151-4/12)

Allah ona ve inananlara rahmet etsin. Babam, doğum tarihim bin yüz seksen üç (1769) diye yazmış. Rebî'ül-evvel ayının on biri pazartesi gecesi, Allah'a çok şükür oğlum doğdu, bu oğlan Hz. Peygamber'e adaş olsun diyerek ismimi Ahmed koymuş.

Peder târîhimi yazmış ki bin yüz seksen üç deyü

Ana Hak eylesün rahmet ve cümle ehl-i îmâna (151-4/13)

Rebî'ül-evvelin pes on biri isneyn gicesinde

Dimiş kim toğdı oğlum çok şükür Vehhâb u Rahmâna (151-4/14)

Komuş hem ismimi Ahmed teyemmün idüben dimiş

Adaş olsun bu oğlan fahr-ı âlem kân-ı irfâna (151-4/15)

Ey Rabbim, Hz. Peygambere sonsuz salât ve selâm olsun, beni onun ümmetim dediklerinden kıl.

Anın bî-had salât-ıla selâm it rûhına yâ Rab

Bu Kuddûsî güneş-kârı bağışla hem o hâkâna (151-4/16)

1.2. Eserleri

Kuddûsî Ahmed Efendi'nin bugün divanı ve husûsî mektupları dışında dini ve tasavvufu işleyen altı eseri bilinmektedir. Eserlerinde sade ve samimi bir dil kullanmıştır.

1. *Dîvân*: Kuddûsî Ahmed Efendi'nin âşıkâne, son derece sade ve samimi bir dille yazdığı şiirlerinden oluşmaktadır. En hacimli eseri olan divanındaki şiirlerinde çok sayıda ayet ve hadis kullanmış ve tasavvufla ilgili çok yönlü bilgiler vermiştir. Divan, ilk defa Kuddûsî'nin vefatından on yıl sonra 1859 yılında, İstanbul'da Hacı Ali Rıza Efendi adlı bir zat tarafından bastırılmıştır (Teknik, 2007:44).

2. *Hazînetü'l-Esrâr ve Ganîmetü'l-Ebrâr*: Kuddûsî'nin bu eseri hacim bakımından divanından sonra ikinci sırada yer alır. Kuddûsî, eserinde tasavvufun temel konularını ilim adamı titizliğiyle sistematik olarak incelemiştir.

3. *Vasiyyetnâme*: Kısa bir risaledir. Eserde zikrin öneminden bahsedilmekte ve zikirle ilgili tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca vefatından sonra nasıl defnedilmek istediğini de yine bu eserde açıklamıştır.

4. *İcâzetnâme*: Manzum ve mensur bir eserdir. Eserin belirgin önemli özelliği, Kuddûsî'nin mânevî yolla bütün mü'minlere verdiği zikir icâzetnâmesinin yazılı olmasıdır.

Eserin manzum bölümünde ise, Hakk'ı bilmenin bilgisi olan mârifet üzerinde durmaktadır (Teknik, 2007: 47-48).

5. *Nasâyih*: Kuddûsî bu risâlede, kendi hayatında iz bırakan önemli bir hususa yer verir. Yoksulluktan dolayı çektiği sıkıntıyı ve ailesi ile akrabalarının karşılaştığı açlık ve kıtlığı anlatmaktadır. Osmanlı toplumunun 1800'lerdeki sosyo-ekonomik durumu hakkında Anadolu ve İstanbul halkının bir portresini çizmektedir. Risalede ayrıca insanlara bazı tasavvufî konularda tavsiye ve nasihatlerde bulunmaktadır (Teknik, 2007: 46).

6. *Pendnâme*: Kuddûsî'nin risâlesinin onun vefatından hemen önce yazdığı son eseri olduğu ve risaleyi hasta yatağında birkaç yılda tamamlandığı bilinmektedir. Risalenin muhtevasında insanın yaratılış amacı, kıyamet gününün yaklaştığı, dünyaya aldanmanın gerekliliği gibi konular anlatılmaktadır. Evliya menâkıbından örnekler verilmekte, diğer eserlerinde de olduğu gibi zikir konusunu hassasiyetle işlemektedir.

7. *Mektuplar*: Kuddûsî'nin çeşitli vesilelerle yazdığı sekiz mektubu bulunmaktadır (Doğan, 2013:51).

8. *Küçük Risaleler*: Kuddûsî'nin İbrahim Eren nüshasında, Mevlânâ Müzesi 2429 numaralı eserde şiirler arasına sıkıştırılmış, nasihat ihtiva eden küçük risaleleri de bulunmaktadır (Doğan, 2013: 52).

2. KUDDÛSÎ DİVANINDA İBÂDET

İbadet sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma” anlamlarına gelmekte, dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, onun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanılmaktadır. Sûfilerde ise anlam biraz daha genişleyerek ibadetin şekline ilaveten, özü ve ruhu üzerinde de durulmuştur. İbadette, ihlas temel alınarak, yapılan her güzel işin ibadet niyeti, samimiyeti ve huşuu içerisinde yapılmasına odaklanılmıştır. Böylelikle hayatın her safhası ibadetle geçirilmek istenmiştir.

Mutasavvıf kimliği dolayısıyla Kuddûsî’nin divanında da ibadet algısı bu şekildedir. O ibadetin öncelikle ihlaslı ve fahrî olarak yapılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Sûfilerde ibadet cennet karşılığı ya da cehennem korkusu olmadan, sadece Allah’ın rızası düşünülerek yapıldığında kıymetli görülmektedir.

Zira sevgide ve sevilen için yapılanlarda karşılık ve beklenti olmaz. Bu husus Kuddûsî’nin ibadeti anlattığı beyitlerinde en çok üzerinde durduğu konudur. O, ibadeti Hak için yap cennet ve rütbe için ibadet yapma demektedir.

Cennet için pes ibâdet eyleme

Hakk için it isteme menzil rüteb(298-G131/4)

Allah (cc) ibadeti emretmiştir, fakat ihlasla yapılmasını şart koşmuştur, namaz ve orucunda ihlas yoksa onları amelden değil vebalden saymak gerekmektedir.

Hudâ emr eyledi gerçi ibâdetle velâkin

Kabûl itmeme didi ihlâsı hem itmezse yoldaş (706-818/9)

Savm-ıla salâtında eğer yoğ-ısa ihlâs

Heb sana vebâl oldu anı sanma ameldir (669-757/2)

Mevlâ’nın katında ameller ihlas ile makbûl olur, gösteriş gizli şirktir ve içerisinde bulunduğu ameli bozar.

Amel ihlâs ile makbûl olur indinde Mevlânın

Riyâ şirk-i hafîdir pes olırsar müfsid a’mâl (449-G378/3)

Kuddûsî sadece insanın değil yaratılmış olan her şeyin ibadet ettiğine dikkat çekmektedir.

Allah (cc) her şeyi yaratmış ve yerli yerine koymuştur, bunların her biri kendi rütbesince ona ibadet ederler.

Hudâ her şeyi halk idüb komış yirlü yirince
İderler cümlesi ana ibâdet rütbesince (154-7/1)

Ey âdemoğlu Allah'a kulluk eden sadece sen misin ki, yaratılmış olan her şey kendi dilince ona kulluk eder. On sekiz bin âlemin halkı uyumayıp Rabb'e çeşitli şekillerde ibadet ederken sana ne oldu.

Hemân bir sen misin kulluk iden ey ibn-i âdem
Hudâya cümle mevcûdât ider tesbîh dilince (154-7/3)

Uyumaz on sekiz bin âlemin halkı sana noldı
İderler cümlesi tesbîh ü ezkâr u du'â ikâz (757-905/5)

Yerde gökte ne varsa; rûh verilmiş, konuşan konuşmayan, ağaçlar, taşlar Tanrı'ya secde ederler. Bütün eşyânın sana kulluk ettiği bize gizli olsa da sana ma'lumdur, bundan hiç şüphemiz yok.

Yirde gökde her ne ki var Tenriye eyler sücûd
Cümle zî-ruh nâlık u sâmit ağaçlar taşlar (620-674/11)

Kamu eşyâ sana kulluk iderler şüphemiz yok
Sana ma'lûm-durur cümle velâkin bize pinhân (552-G558/4)

Kuddûsî Allah'ın kainatın yaratıcısı ve sahibi olduğunu vurgulayarak, eşyânın kendi dillerince tesbih etmelerinin de yine Allah'ın emriyle olduğunu ifade etmektedir.

Bu mülkin mûcidi hem mâlikisin heb
Sana eşyâyı tesbîh itdiren sensing (591-625/4)

Kuddûsî divanında yaratılmışların yaratıcılarını tesbih etmesi konulu şiirlerden özellikle biri çok dikkat çekicidir. Bu şiirde maddî, mânevî, görünen görünmeyen ne varsa hepsinin kendi lisanlarınca Allah'ı tesbih etmeleri tafsilatlı olarak anlatılmıştır.

Nazar kıldım ki Hakka cümle şey her an ider tesbîh
Be-küllî halk-ı âlem dileyüb ihsân ider tesbîh (354-G226/1)

Melekler, insanlar, cinler, hayvanlar tümü Allah'ı tesbih ederler. Su, rüzgar, ateş, ağaç, toprak, dağ, taş yeryüzünde ne varsa hepsi emre uyup tesbih ederler.

Halâ'ik içre düşmüş gulgule gördüm ki âlemde

Melâ'ik ins ü cin hayvân kamu yeksân ider tesbîh (354-G226/2)

Su yel âteş ağaç toprak u dağ u taş cemî' isi

Zemîn üzre olan cümle tutub fermân ider tesbîh (354-G226/3)

Yedi gök, arş, kürsî, levh, kalem, yıldız, güneş, ay, bulut, yıldırım, kırıca, kar, bârân, gök ile ilgili her şey Allah'ı tesbih eder.

Yedi gök arş u kürsî levh kalem yıldız güneş ü ay

Bulut hem yıldırım kırıca kar bârân ider tesbîh (354-G226/4)

Yedi kat yer ve onda olanlar, yedi deryâ ve onun içinde bulunanlar da Allah'ı tesbîh ederler.

Yedi kat yirler ü anda olan efrâd-ı mevcûdât

Yedi deryâ vü içinde olan sükkân ider tesbîh (354-G226/5)

Sırât, mîzân, sekiz cennet ve yedi cehennem, bütün yaratılmışlar Allah'ı bilir ve tesbîh ederler.

Sırât mîzân kamu ekvân bilüb yezdânı Kuddûsî

Sekiz cennet ü mâ-fihâ yedi nîrân ider tesbîh (354-G226/6)

2.1. Namaz, Oruç, Hac vb. İbadetler

Namaz, müslümanlara günde beş vakit farz kılınmış bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyette geçmektedir. Namaz ibadeti ile ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de özellikle dikkat çekilen husus, namaz kılanların hayat algılarının ve davranışlarının iyi yönde değişip incelmeleri, kötülüklerden uzaklaşmaları, nezâhet ve zarâfet sahibi olmalarıdır. Kuddûsî de namazın şeklinden çok kılan kişi üzerindeki etkisine odaklanmış ve şekilden ibaret kalan namazın, sahibine bir fayda sağlamayacağını söylemiştir. Aşağıdaki beyitlerde o, ey kardeşim namaza hürmet et, Allah namaza hürmet edenleri yüceltir, namaz Hudâ'nın kullarına lütfudur, huşû içerisinde ta'dil-i erkâna riayet ederek kılındığında insandaki kötülükleri kaldırır ve onu yüce mertebelere eriştirir demektedir.

Nemâza eyle ta'zîm ey birâder

Seni Hak eylesün a'lâ vü bihter (648-723/1)

Ol Hudânın kullarına ulu ihsânı nemâz
Menzil-i a'lâya çün ref' eyler insânı nemâz (758-907/1)

Pes huşû'-ıla ta'dil-i erkân iderek
Kılar isen men' ider fahşâ vü destânı nemâz (759-907/7)

İbadetler içerisinde namaz en efdal olanıdır, onu kılma konusunda tembellik yapma.

İbâdet içre bilmiş ol ki efdal
Namazdır kıl sen anı olma tenbel (455-G390/1)

Kuddûsî namazın cemaatle kılınmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca o, mescidler çok olmasına rağmen bunların içinde huzur ile namaz kılınan olmadığından dertlenmekte, halbuki zamanın yakararak ibadet etme vakti olduğunu söylemektedir.

Hem cemâ'atle namâzı kıl sakın terk eyleme
Destini tut beş vakitte eyle Hakka ibtihâl (451-G382/12)

Çok mesâcid yok namâzını huzûr-ıla kılan
Halbuki bu gün tazarru'la ibâdet vaktidir (669-756/6)

Oruç ibadetinden bahsedilen bir beyitte pazartesi ve perşembe günlerinin oruçlu geçirilmesi tavsiye edilerek bu günlerde oruç tutmanın sünnet olduğu ifade edilmektedir.

Dahi meşgûl olasin savm-i isneyn ü hamîse
Bu iki günde sünnetdir yidirme nefesine aş (706-818/2)

Kuddûsî helâl kazancı ibadetlerin ön şartı olarak saymakta ve helâl kazançla yapılmayan ibadet makbul olmadığı gibi, neden harama yönelindiğinin de bir hesabının olduğunu söylemektedir. Bu vesileyle helâl rızıkla rızıklandırılmak için Allah'a dua etmektedir.

Haram mal ile hacc idüb namâz kılub oruc tutub
Sanur mısın olur makbûl kalur yanına tuğyânın (581-606/6)
Hamd ü şükr eyler sana dâ'im bu Kuddûsî kulun
İt helâl rızık-ıla merzûk pîr-i sâ'il ahkarı (380-G267/5)

Hacca niyet edene tertemiz ve samimi bir kalp gerekir, yolda isyan ederek hacca gidilmez. Hz. Peygamber'i ziyaret etmenin şartı da kalbin her iki dünya arzusundan arınmış olmasıdır.

Beyt-i Yezdâna gidilmez yolda isyân iderek
Hacca niyyet idene sıdk u safâ-yı kalb gerek (429-G344/1)

Hem resûlini ziyâret itmenin şartı bu kim
Ola sâfî dû cihânın iltifâtından yürek (429-G344/3)

İnsanlardan bazıları hac, namaz, oruç ile ferahlar, bazıları ise ilmiyle amel ederek feraha erer.

Nicesi hacc ü salât ü savm ile mifrâh olur
Nice kimse ilm-ile a'mâl-ile eyler ferah (352-G221/2)

Fakat bin yıl ibadet etsen de mâsivâyı gönlünden atıp, yerine Allah aşkını doldurmadan ibadetlerin kabul olmaz. Onun aşkını gönlünde yerleştirmeden, ömrün boyunca her yıl hac yapıp, her gece şartıyla bin rekat namaz kılsan, gündüzleri de oruçlu geçersen can kulağın irfan dersinin noktasını bile duyamaz.

Eylesen bin yıl ibâdet Hak anı itmez kabûl
Cümle ârzûdan geçübün ana âşık olmadan (528-G514/4)

Hem bu denlü olsa ömrün eylesen hac her sene
Her gice kılsan kamu şartıyla bin rek'at namâz (213-K38/12)

Sâ'im olsan her gün aslâ yimesen hem içmesen
Cân kulağı ders-i irfân noktasını tuyamaz (213-K38/13)

Kuddûsî ibadetle ilgili bir başka beytinde ise yaşlı ve hasta olduğunu, “duâ”dan başka ibadete güç yetiremediğini söyleyerek, âcizler için duânın çeşitli ibadetlerden daha iyi olduğunu belirtmektedir.

Du'âdan gayrı yok çare bana haste koca oldum
Pes ol efdal imiş âcizlere dürlü ibâdetden (535-G525/3)

2.2. İlim-İrfan Sahibi Olmak

İslâm dininde ilim öğrenmeye ne kadar kıymet veriliyorsa, irfan ile birleşmeyen ve amel edilmeyen ilim ile ilmiyle âmil olmayan âlim de o kadar kıymetsiz görülmektedir. İlim sahibi olmak; insanın bilmesi, irfan sahibi olmak ise; önce kendini, sonra da Rabb'ini bilmesidir. Böyle olan âlimin uykusu bile dinen ibadet olarak düşünölmüştür. Kuddûsî'de divanında ey oğul ilim için çalış, Allah câhili sevmez ve öğrendiğin ilim ile amel et, zira o ilmi ile amel edeni sever demektedir. Ayrıca o, Allah'ı bilmek için kişinin önce nefsinin bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır, bu ise irfandır. İnsan kendini bilirse sınırlarını ve acziyetini görür ve her şeye güç yetiren bir Rabb'e ihtiyacı olduğunu farkederek, Allah'ın yüceliğini de idrak eder.

İlme sa'y it ey püser sevmez Hudâ çün câhili
Hem amel eyle sever ol ilmi ile âmili (397-G295/1)

Bu hâl ile sen ârif-i Yezdân olamazsın
Ki bilmeyicek nefsinin anı bilemezsin ((597-634/1)

Ey fakîh sen fıkıh ve ferâ'iz okumakla ilâhî sırların gönlüne dolacağını mı sanıyorsun? İbadetler içerisinde ma'rifetten daha güzeli yok, İlâhî, bana vecd, aşk ve irfan ihsân eyle.

Sen hemân fıkıh u ferâ'iz okumakla ey fakîh
Zann ider misin tolar içine bu esrâr-ı hû (608-653/3)

İbâdetler içinde ma'rifetden bihteri yok
Bana fazlınla ihsân eyle vecd ü ışk u irfân (552-G558/6)

2.3. Kibir, Bühtân, Riyâ, Gıybet vb. Kötü Hal, Tavrı ve Davranışlardan Kaçınmak

Kuddûsî'nin divanında üzerinde çok durduğu bazı davranış özellikleri vardır ki, bunların ibadetlerin sağlığına zarar verdiği düşünölmür. Bu davranışlar hem bireysel hem de toplumsal huzuru bozan davranışlardır. Bu bakımdan da Allah (cc) ve Hz. Peygamber tarafından hoş görülmediği gibi salih insanlar tarafından da beğenilmez. Kuddûsî bu tür davranışlardan duyduğu rahatsızlığı çeşitli örneklerle ifade etmiştir. O, iftira, gıybet, buğz ve düşmanlıktan sakınıp edîblerden edeb öğren, Allah edepsiz olanları yakar; ibadet, ilim, amel, takvâ, kerâmet güzel, fakat sahibi bunlarla kibirlenirse o anda hepsi boşa gider demektedir.

Sakın bühtân u gıybetden dahi buğz u adâvetden
Edîblerden edeb öğren ki bî-ârı yakar Mevlâ (146-K2/9)

Tâ'at ü ilm ü amel takvâ kerâmet gerçi hûb

Sâhibi ucba düşer ise olur merdûd o dem (189-K25/19)

Kulu itaatkar bir mü'min iken, dinden çıkararak kibirlenmedir, zira Azâzîl büyük bir melek olduğu halde kibirden dolayı Mevlâ tarafından kovulmuş ve şeytan olmuştur. Bir diğer beyitte ise Azâzîl gibi ilme ve amele gururlanma, gururlananları zillet vadisine çekerler denilmektedir.

Kula mü'min mutî' iken tekebbürdür kılan tersâ

Azâzîl kibr ü ucb idüb tarîd itdi anı Mevlâ (243-G34/1)

İlm ü amele itme gurûr misl-i Azâzîl

Mağrûr olanı vâdî-yi hizlâna çekerler (642-712/6)

Gösterişten sakın, gösteriş gizli şirktir. Hudâ'ya âşık olanlarda, kendini beğenme, kibirlenme, yalancılık ve kindarlık olmaz. Hz. Peygamber, kîni olan kişinin dîni olmaz buyurdu.

Hazer eyle riyâdan gizlû şirkdür çün işit pendî

Namâza ihtimâm it kıl cemâ'at ile sen her bâr (612-661/2)

Hudâ âşıklarında ucb u kibr ü kizb ü kîn olmaz

Resûl-i Hak didi kîni olan kişide dîn olmaz (759-908/1)

2.4. Yardımseverlik

İslâm dininde veren el olmak önemsenmiş ve tavsiye edilmiştir. Veren el ile kastedilen her zaman maddî yardım olmasa gerektir. Zira çok zengin insanların da ihtiyaçları vardır. Samimi bir gülümseme, candan bir paylaşım, karşılık gözetmeden arayıp sorma, beklentisiz bir ziyaret. Maalesef bugünün insanının en çok ihtiyaç duyduğu eksikliklerdir. Kuddûsî'nin de bu hususta yaralı olduğu, hayat hikayesinden ve zamânedeki şikâyet mahiyetinde olan şiirlerinden anlaşılmaktadır. Yardımseverliği anlattığı beyitlerinden birinde; güneş gibi herkese fayda sağla, Hızır gibi, çağırana yetiş, hayır yoluna gidersen Mevlâ bir güzelliğine on güzellikle karşılık verir demektedir.

Güneş-veş âmmeye nef' it Hızır-veş çağırana yit

Tarîk-ı muhsinâta git ki bire on yazar Mevlâ (146-K2/7)

Helâlinden kazanıp yedirmek müslüman için ibadettir, ârifler halvette çok vakit geçirmez, halk içinde Hak ile olmayı bilirler.

Kazanub yiyüb yidirmek bil ibâdetdir size

Eylemez Hak ârifi halvetde meksi ihtiyâr (632-694/6)

2.5. Uzlet

Kuddûsî gönül hastalıklarının devâsı ve ibâdet yeri olarak uzleti tavsiye etmektedir. Kişinin gözden ve gösteriştan uzak olarak iç dünyasına yolculuk yapıp, tefekkürle vakit geçirmesi, uzlette geçirilen zamanda, gönülde derinleşmenin sonunda ise manevî tekâmüle ermesi beklenir. Nitekim Hz. Peygamber de Hirâ'da böyle bir uzlette vahiyle şereflenmiş, ilâhî sırlara mahrem olmuştur.

Hirâ tağında Peygamber iderdi uzlet ahyânen

Gelüb Cibrîl ana bildirdi pes esrârı uzletde (324-G175/7)

İnsanlara nasihat edersen sana düşman olup, ölümünü isterler. Onlara karışmayıp uzlette istiğfar ve zikirle meşgul ol. Az yemek, az uyumak, az söylemek, az görüşmek, özellikle de uzlet velîlerin özelliğidir.

Nasihat eylesen düşmân olub hem mevtin isterler

Karışma anlara it zikr ü istiğfârı uzletde (324-G175/5)

Az yimek az uyumak az söylemek az ihtilât

Evliyânın hilyesidir bâ-husûs nâsdan firâr (615-666/3)

2.6. Tevbe

Kuddûsî'de aşkla ibadet yapmanın yanında günahlara samimi şekilde tevbe de önem arz etmektedir. O, Kur'ân-ı Kerîm'den yola çıkarak, sen sınırsız günâhım var diye korkma, mağfiret sahibi Allah (cc) azâba muktedir olduğu kadar afva, bağışlamaya da kâdirdir demektedir.

Sen ol kullukda dâ'im korkma zenbim var deyü bî-had

Azâba muktedirdür Hak dahi afva kadîr zîrâ (243-G34/4)

Günâhkârlara tevbe kurtuluştur, tevbeyle bütün sıkıntılar giderilir.

Günâh-kârâne istiğfâr emândur

Anınla def' olur cümle belâsı (168-K16/7)

Kuddûsî ibadet hususunda namaz ve tevbeyi hararetle tavsiye etmektedir. Samimi bir şekilde tevbe edilmesini, kıyâmetin alâmetlerinin görüldüğünü, vaktin daraldığını ifade etmektedir.

Devâm eyle nemâza secdeden kaldırmagıl baş

Deniz it secde-gâhı gözlerinden akıdub yaş (706-818/1)

Eyle istiğfâr gözünden yaş yirine kan döküb

Bu zemânda çok alâmetler kıyâmet vaktidir (669-756/7)

2.7. Tevekkül, Tefekkür vb. İbadetler

Allah (cc) Kur'ân-ı Kerîm'de insana, kâinat ve onda cereyân eden hâdiseler üzerine kafa yormayı, Allah'ın hikmetlerini eşyâda görmeyi tavsiye etmektedir.⁵ Hayatta karşılaşılan durumlar ile ilgili olarak da insandan elinden geleni yaptıktan sonra sonucu Allah'a bırakması istenilmektedir.⁶ Kuddûsî de bir beytinde basîret gözünün açılmasını yüce yaratıcının sanatı üzerinde tefekkür etme şartına bağlamakta ve basîret gözü açılan kişinin olayların arkasındaki hikmetleri görebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca tevâzû, tevekkül, merhamet, zikir, tefekkür edilmesi tavsiye edilerek bunların ibadet özelliğine dikkat çekilmektedir.

Tefekkür eyle masnû'undaki Hallâk Te'âlânın

Basîret gözün açıl sun görüb anı ayân ağla (238-G28/12)

Tevâzû it tezellül it tevekkül it terahhum it

Tezekkür it tefekkür it ta'abbüd eyle Rahmâna (261-G68/4)

2.8. Zikir

Zikirullah, Kuddûsî divanında en çok üzerinde durulan husustur. O en üstün ibadet olarak samimi, âşık bir gönülle yapılan zikri görmüştür. Düşünüldüğünde aslında zikrin her ibadette bir parça bulunduğu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bütün yaratılmışlara has ortak bir ibadettir.⁷ Kuddûsî'nin de zikri bu kadar zikretmesi seven sevdiğini anar düstûrunca olsa gerektir. O, zikre benzer ibadet olmadığını çünkü; Mevlâ'nın, zâkirleriyle birlikte olduğunu söylemekte, evliyâ ve enbiyânın zikir ile ona yaklaştığını ifade etmektedir.

Celîsidir Hudâ çün zâkiri'nin

İbâdet var mıdır ezkâra benzer (201-K31/7)

Çün ol buyurmuş ki celîsiyem beni zikr idenin

Eyler tekarrüb enbiyâ vü evliyâ zikr-ile heb (303-G141/3)

Kuddûsî samimiyetle Allah'ı zikreden zâkirin bütün gecelerinin Kadir gecesini, bütün günlerinin ise bayram günü hükmünde olduğunu söyleyerek bütün ömrü ibadet haline getirmenin sırrını söylemektedir.

Zikr-i Hakka iştigâl iden kişi olur sa'îd

Kadr olur her gicesi anın dahi her rûzı îd (320-G169/1)

⁵ Kur'ân-ı Kerîm, 3/191;6/50;11/24;25/62.

⁶ Kur'ân-ı Kerîm, 4/81;13/30;14/12;25/58.

⁷ Kur'ân-ı Kerîm, 57/1; 17/44;39/75.

Kuddûsî, aşkı gönle getirenin zikir olduğunu düşünmekte, bu sebeple zikri çokça tavsiye ederek âşık olunması gerektiğini, zira içerisinde ilâhî aşk olmayan ibadetin anlamsız olup boşa gittiğini söylemektedir. Âşığın bir cezbesi bin yıl ibadetten güzel görülmüştür.

Zikre sa'y it âşık ol hem ârif ol Mevlâyı (çün)
Işksız olan âbidin hep çektiği zahmet hebâ (246-G40/2)

Âşıkın bir cezbesi bin yıl ibâdetden güzel
Eyle tahsîl ışk u cezbe ki seni sevsin Hudâ (246-G40/4)

Kuddûsî sağlık problemleri ve yaşlılık dolayısıyla diliyle çok zikredemediğini bu sebeple engin bir aşk ile kalbiyle zikrettiğini söylemektedir.

İdemez oldum lisân-ile bugün çok zikrini
Zikr-i kalbî eylerem ışkın dahi bî-intihâ (272-G87/5)

Allah (cc) Kur'ân-ı Kerîm'de zikredin diye buyurdu. Zâkir eğer sâdık mürîd olursa isteğine erişir.

Hudâ Kur'ân içinde zikr idin deyü buyurdı pes
Murâdını bulur zâkir eğer sâdık mürîd olsa (283-G106/2)

Sabah akşam zikre devam edilmezse sadece oruç, hac, namaz ile Allah (cc) ayne'l-yakîn bilinmez denilmekte ve zikir hayatın merkezine konulmaktadır.

Savm u hacc ile bilinmezmiş Hudâ ayne'l-yakîn
İtmeyince iştigâl subh u mesâ ezkâra âh (344-G208/5)

Salât u hacc u savm-ıla ledün ilmi bilinmezmiş
Bu dersi anlamaz monlâ cihânda hem ferîd olsa (284-G107/6)

Allah'ın zikrinin insanı irfân sahibi yapacağında şüphe yoktur. Dolayısıyla âşığın Allah'ı zikrederek deniz gibi olması da tuhaf değildir. Melekler de Rahmân'ın arşını zikirle götürürler, yer ve gök ehli muttasıl zikrederler.

Muhakkak bil ki zikrullah kılar âdemleri ârif
Aceb midir ki âşık zikr-ile bahr-i sefid olsa (284-G107/7)

Götürürler arş-ı Rahmânı melekler zikr-ile
Gâfil olmazlar zikirten bil ki yir gök ehli heb (302-G139/5)

SONUÇ

Şeyh Kuddûsî Ahmed Efendi, 1769-1849 tarihleri arasında yaşamış, Kâdirî meşâyihinden âlim, fâzıl bir zâttır. Kuddûsî, hacimli bir divana sahiptir. Mutasavvıf bir şair olması dolayısıyla divanında dinî ve tasavvûfî pek çok unsur bulunmaktadır. Bunlardan biri de ibadettir. Kuddûsî, divanında hem İslâm fikhında ibadet olarak değerlendirilen unsurlara hem de sûfilerce kavramın çerçevesi genişletilerek muhtevaya dahil edilmiş unsurlara yer vermektedir. Fakat onun ibadetler konusunda özellikle dikkat çekip vurguladığı husus, ibadetlerin maddî ve mânevî karşılık beklenmeden, samimiyetle yapılmasıdır.

İbadetin temel şartı ihlastır, ihlassız ibadet ruhsuz varlık gibi düşünölmüş, anlamsız ve değersiz görölmüştür. Bu vesileyle o, şiirlerinde ibadetin sadece insana has olmadığından, bütün yaratılmışların ibadet ettiğinden, ayrıca ibadet denildiğinde akla sadece namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin gelmemesi gerektiği, helâl kazanmanın, tefekkür etmenin, tevbe etmenin özellikle de zikretmenin ibadet olduğunu ifade ederek ibadetlere dair Kur'ân-ı Kerîm'den beslenen kanaatini muhataplarıyla paylaşmıştır.

Bu çalışmada Kuddûsî'nin ibadete bakışı, şiirlerinden örneklerle ele alınmıştır. Maddeler halinde sıralanacak olursa Kuddûsî Ahmed Efendi'nin divanında geçen bazı ibadetler şunlardır:

- Namaz, oruç, hac gibi farz olarak bilinen ibadetler,
- İlim- irfân yolunda çaba harcıyıp, ilim-irfân sahibi olmak,
- Kibir, bühtân, riyâ, gıybet vb kötü hal, tavır ve davranışlardan kaçınmak,
- Yardımseverlik,
- Uzlet,
- Tevbe,
- Tevekkül, tefekkür vb. ibadetler,
- Zikrullah.

Bunlar onun divanında yer verdiği bazı ibadetlerdir. Fakat tekrar vurgulamak gerekirse o ibadetten ziyade ibadetin yapılışındaki niyete ve hassasiyete odaklanmış ve ibadetin ilâhî aşkla dolu olarak, ihlasla yapılması gerektiği üzerinde durmuştur.

KAYNAKÇA

- DOĞAN, A. (2013). *Kuddûsî Divanı*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı.
- KOCA, F. (1999). "İbadet", DİA, (Cilt 19, 233-252.ss), İstanbul. TDV Yayınları.
- SİNANOĞLU, M. (1999). "İbadet", DİA, (Cilt 19, 233-252.ss), İstanbul. TDV Yayınları.
- TEKNİK, A. (2007). *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ULUDAĞ, S. (1999). "İbadet", DİA, (Cilt 19, 247-248.ss), İstanbul. TDV Yayınları.
- ULUDAĞ, S.; Köksal, M.A. (2002). "Kuddûsî Ahmed Efendi," DİA, (Cilt 26, 315-316.ss), İstanbul. TDV Yayınları.
- ÜNVER, M. (2003). Borlu Kâdirî Şeyhi Ahmed Kuddûsî (1769-1849) ve Şiirlerinde Kur'ân-ı Kerîm'e Yaptığı Atıflar. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(16), 129-184.